

Rettsmøter under saksforberedelsen i barnefordelingssaker

Utgitt av Barne- og familiedepartementet og
Kompetanseutvalget for dommere

Domstoladministrasjonen januar 2006

INNHold

Fra konflikt til forsoning - barnefordeling i et rettsbasert forsøksprosjekt Av Knut Rønbeck	4
Saksbehandling etter de nye saksbehandlingsreglene i barneloven ved Trondheim tingrett. Av tingrettsdommer Marianne Fallan Kristensen	12
Saksbehandling etter de nye saksbehandlingsreglene i barneloven ved Oslo tingrett. Av tingrettsdommer Heidi Heggdal	16

INNLEDNING

De endrede regler om saksbehandlingen i barnefordelingssaker som trådte i kraft den 1. april 2004, gir blant annet dommeren større mulighet til å hjelpe partene til å komme frem til avtalebaserte løsninger. Reglene anviser at det kan holdes flere saksforberedende møter, og at dommeren kan oppnevne en barnefaglig sakkyndig som kan bistå under forhandlingene, og følge opp prøveordninger mellom møtene. Loven stiller dommeren nokså fritt til å velge den fremgangsmåte som passer best i den enkelte sak, men det forventes at dommeren i de fleste saker skal tre ut av den mer passive lytterrollen og opptre som aktiv megler i samhandling med en sakkyndig.

Barne- og familiedepartementet i samarbeid med Kompetanseutvalget for dommere gjennomførte i 2004 flere todagers kurs til opplæring av dommere, advokater og sakkyndige i de nye reglene. Samtidig utga departementet en veiledning (Veileder Q-15/2004) som ga oversikt over reglene, kommentarer og råd om praksis. Våren 2005 ble det så holdt et erfaringsseminar i regi av Kompetanseutvalget for dommere, hvor dommere, sakkyndige og en advokat redegjorde for hvordan reglene var gjennomført.

Erfaringsseminaret viste at saksbehandlingen i barnefordelingssaker er nokså forskjellig fra tingrett til tingrett og fra dommer til dommer. Reglene er lite detaljerte, og det har gitt anledning til en kreativ og fruktbar utprøving av ulike alternativer. Det ser ut til at mange har tatt utgangspunkt i Indre Follo tingretts modell "Konflikt og forsoning" og så foretatt større og mindre tilpasninger.

Under erfaringsseminaret så vi at det var nyttig å høre om andres erfaringer. Det ga ideer til nye variasjoner i den enkelte dommers saksbehandling, og det ga verdifulle innspill til en evaluering av den fremgangsmåte dommeren inntil da hadde valgt å følge.

Hensikten med denne artikkelsamlingen er å bringe videre noen av erfaringene fra seminaret til alle dommerne. Vi har med hensikt latt artiklene være få og korte for at de skal friste til lesning, og vi håper at de dermed skal bli en lett tilgjengelig kilde til refleksjon over egen saksbehandling. Samlingen begynner med en artikkel av

psykolog Knut Rønbeck om "Follomodellen". Rønbeck har lang erfaring som sakkyndig i barnefordelingssaker for retten og var en av de psykologer som utviklet modellen i samarbeid med dommerne i Indre Follo tingrett. Hans artikkel har stått i Psykologforeningens tidskrift for 2004 side 275 til 281. Deretter følger en artikkel av tingrettsdommer Marianne Fallan Kristensen med beskrivelse av praksis ved Trondheim tingrett, og en tilsvarende artikkel av tingrettsdommer Heidi Heggdal om praksis ved Oslo tingrett.

Artikkelsamlingen er tenkt som et praktisk tillegg til Barne- og familiedepartementets veileder som tidligere er distribuert til dommerne. Den utgis av departementet i samarbeid med Kompetanseutvalget for dommere.

Andre aktuelle artikler om de nye saksbehandlingsreglene finnes i Tidsskrift for familierett, arverett og barnevernrettslige spørsmål (FAB). Se særlig sorenskriver Nils Dalseides artikkel "Saksbehandlingsreglene for tvister om foreldreansvar, barnets faste bosted og samvær etter endringslov av 20. juni 2003 – noen utvalgte problemstillinger" FAB nr 3-4 2004 side 172 flg, og advokatene Rikke Lassen og Mette Y. Larsens artikkel "Domstolsbehandling av barnefordelingssaker – er forlik det samme som forsoning?" i FAB nr 2 2005 side 77 flg. Se også professor Lucy Smiths artikkel "Barnets beste og barnets uttalerett" i FAB nr 3-4 2004 side 223 flg.

FRA KONFLIKT TIL FORSONING - BARNEFORDELING I ET RETTSBASERT FORSØKSPROSJEKT

Av Knut Rønbeck

Psykologisk institutt, Universitetet i Oslo

Domstolsbehandling av barnefordelingsaker preges ofte av gjensidige beskyldninger og negativ kritikk. Da svekkes partenes rest av godhet for hverandre, og barna blir skadelidende. Et forsøksprosjekt ble rettet inn mot å bedre foreldres muligheter for samarbeid om felles barn. Prosjektet inspirerte ny lovgivning som trådte i kraft 1. april 2004.

Modellen er utviklet i samarbeid med psykolog Arne Bjerring-Hansen, tingrettsdommerne Tore Hagen, Steinar Halvorsen og Helge Ståland, og sorenskriver Jan Erik Aarsland Olsson.

Innledning

I denne artikkelen presenter jeg et forsøksprosjekt ved en norsk domstol, Indre Follo tingrett. Gjennom en spesielt tilrettelagt behandlingsform ønsker man å redusere mulighetene for at foreldrenes konflikter skal bli ytterligere tilspisset den tiden det tar å behandle saken ved domstolen. Behandlingen skal også bedre foreldrenes muligheter for samarbeid om felles barn både mens stridsspørsmålene behandles for retten og i tiden etter. Alle involverte, det vil si dommer, advokater og sakkyndig psykolog, har sammen med partene bestrebet seg på å nå frem til omforente løsninger på tvistespørsmålene, rettsforlik. Prosjektets arbeidsform har inspirert ny lovgivning (§ 61 i Barneloven) og vil berøre psykologer og andre fagfolk som arbeider med barnetvister for rettsvesenet.

Prosjektet ble iverksatt på bakgrunn av kunnskap om skadeeffekten på barn som følge av foreldrenes konflikt om dem, og erfaringer gjort både av dommere og rettsoppnevnte psykologer om hvorledes disse konfliktene likevel på en konstruktiv måte kan la seg håndtere innen rammen av eksisterende rettslige regler (Amanto & Keith, 1991; Block, Block & Gjerde, 1986; Chase-Lansdale, Cherlin & Kiernan, 1995; Cummings & Davis, 2002; Galtung, 1998; Jenkins & Smith, 1991; Kelly, 1993; Wallerstein & Kelly, 1980).

Prosjektet ved Indre Follo tingrett er fremmet innenfor rettslig definerte rammer.

Saksbehandlingen ble imidlertid tilrettelagt ut fra et ønske om å redusere konfliktnivået. Barnas forhold til foreldrene skal avklares i en rettslig forpliktende avtale. Et forprosjekt fra 1997 til utgangen av 1998, benevnt «Konflikt og forsoning», har prøvd ut muligheter for å oppnå enighet om løsninger på deler eller hele tvisten og få til rettsforlik. Retten besluttet i 1999 å tilby denne saksbehandlingsformen i alle saker etter barnelovens kap. 5 (foreldreansvar og hvem barnet skal bo fast hos) og kap. 6 (samværsrett). Domstolen har fire faste dommere, og det er tilknyttet to psykologer som alternerer som oppnevnte sakkyndige. Så langt har vel 70 saker blitt behandlet etter modellen.

Fremgangsmåten adskiller seg på flere måter fra den arbeidsformen som har vært i barnefordelingsaker. Når stevning og tilsvaret er kommet inn, blir partene orientert om prosjektet av dommeren. Deltagelse forutsetter at begge parter samtykker, og at de aksepterer prosjektets arbeidsform. Det blir gjort klart for partene at de når som helst kan trekke seg. Den ordinære måten å behandle slike saker på ved norske domstoler har vært å beramme en hovedforhandling direkte etter at stevning og tilsvaret er innkommet til retten, eventuelt å avholde et kort saksforberedende møte i forkant av dette. Et sentralt virkemiddel i forsøksprosjektet er å avholde gjentatte forhandlingsmøter før en eventuell hovedforhandling. Dette innebærer at man på en annen måte enn tidligere benytter adgangen som tvistemålsloven åpner for, til å gjøre bruk av flere påfølgende saksforberedende møter, forutsatt at partene ønsker det og når dette synes å være gunstig for en konstruktiv løsning. I prosjektet deltar alltid en sakkyndig psykolog som blir oppnevnt i forkant av det første saksforberedende møte med et standard mandat. I mandatet fremgår det at den sakkyndige skal være tilstede under rettsmøtene, og at oppgaven vil være å bidra til sakens opplysning, avklare hvilke problemer partene midlertidig bør kunne bli enige om, og medvirke til realitetsorienterte og løsningsrettede forhandlinger mellom partene. Det er en forutsetning at den sakkyndige skal fratre dersom han eller hun ikke lenger har partenes tillit. Oppgaven begrenses i første omgang til deltagelse i

disse møtene, og det forventes ingen skriftlig rapport. Hvis partene ikke lykkes i å komme til noen løsning gjennom forhandlingsmøtene og saken går til en ordinær hovedforhandling, kan den sakkyndige fortsette sitt oppdrag på ordinært vis under den klare forutsetning at partene ønsker at man gjør det.

I prosjektet er således den sakkyndiges arbeidsfelt utvidet ved at han/hun deltar aktivt i en meglingsprosess med partene og deres advokater. Dette er en prosess vi har valgt å benevne som realitetsorienterende drøftelser. Utredningen forutsetter ikke innhenting av komparentopplysninger eller skriftlig rapport fra den sakkyndige. Ved det som til nå har vært ordinær saksavvikling, oppnevnes det sakkyndige i vel 30% av sakene med et gitt mandat som skal besvares skriftlig, og muntlig utdypes under hovedforhandlingen (oppnevningen skjer i henhold til tvistemållovens §41, jf. tvistemållovens §239).

Behandlingsformen omfatter altså et strukturert sett av møter mellom dommeren, foreldrene som parter, partenes advokater og en sakkyndig psykolog. Hensikten er å løse saken gjennom en tilrettelagt prosess som øker foreldrenes kompetanse og evne til samarbeid. Sentrale prinsipper ved arbeidsformen ble i Ot.prp. 29 (2002–2003) foreslått som ny §61,1, i Lov om barn og foreldre. Lovforslaget er nå vedtatt og trådte i kraft 01.04.2004.

Tankene bak arbeidsformen

Under en ordinær prosessgang i en barnefordelingssak brukes det meste av tiden til å underbygge påstander om den ene partens fortrinn fremfor den andres. Dette gjøres ofte ved å fremheve den andre partens negative sider eller uheldige disposisjoner. Rettsprosessen blir som regel preget av gjensidige beskyldninger og negativ kritikk. Også vitneførselen har samme siktemål; fremheve positive sider ved egen part og peke på motpartens dårlige. I en sak hvor siktemålet er å overbevise dommeren om å fatte en bestemt avgjørelse, vil nødvendigvis prosessen innrettes som en form for konkurranse hvor positive og negative sider ved foreldrene veies og måles.

En slik arbeidsform nærer konflikter. Den bygger sjeldent opp under partenes selvfølelse, snarere blir de såret og krenket. Krenkelsen er det dårligst mulige utgangspunkt for å være i stand til å lytte og forholde seg åpent til andres perspektiver. Den svekker ytterligere partenes rest av godhet for hverandre og deres evne til medfølelse og empati. Den andre blir en motstander som skal nedkjempes.

I prosjektet «Konflikt og forsoning» er prosessens mål i utgangspunktet ikke å fremføre argumenter for en dom i en bestemt retning. Hensikten er å utrede muligheter for samarbeid og løsninger som foreldrene kan bli enige om. Først når det eventuelt viser seg at omforente løsninger ikke er mulige, skal argumentene for en dom i den ene eller andre retningen oppsummeres. Dette fordrer en helt annen innretning på prosessen enn det som har vært vanlig til nå. Når målet ikke innebærer å kåre en vinner og utpeke en taper, men å lete etter løsninger som partene så langt ikke har klart å se, må det skapes nye rammer som kan fremme et slikt mål.

Prosjektet er organisert rundt en prosess hvor det trekkes vekslers på rettssalens alvor og autoritet. Det innebærer at man har bevart scenografien; dommeren har sin vante opphøyde plass under riksvåpenet, partene sitter som vanlig med sine advokater på hver sin side, og den sakkyndige har plass bak i salen. Det er dommeren som styrer prosessen og gir de enkelte aktører ordet. Som i en hver rettssal må man bokstavelig talt stå for det man sier; den som har ordet reiser seg, og foreldrene får først fremlegge sine tanker og synspunkter etter å ha mottatt formaning om å snakke sant.

Innledningsvis tar imidlertid dommeren ordet og redegjør kort for arbeidsformens målsettinger. Det fremheves at man gjennom denne formen for rettsprosess tar sikte på at foreldrene lengst mulig selv skal få være i posisjon til å fatte avgjørelser vedrørende sine barn. Dommeren vil bare overta avgjørelsesmyndigheten, dvs. avsi dom, hvis foreldrene til tross for den hjelpen som de nå tilbys, ikke klarer å komme til enighet. Det understrekes at det vanligvis er en stor fordel for barnet at foreldrene selv klarer å finne frem til en løsning. Advokatene er informert om at de kan bruke ca. 15 minutter hver på et innledningsforedrag hvor de bes om å trekke opp noen hovedlinjer ved saken. Foreldrene får likeledes vite at de har ca. en halv time hver til disposisjon til å gi sin versjon av det de ser som det sentrale, helst ved hjelp av spørsmål fra egen advokat, dommeren og den sakkyndige. Deretter starter man med forhandlingsmøter utenfor rettssalen, som oftest først bare med dommeren, advokatene og den sakkyndige til stede. Dette forutsetter partenes tilslutning. I dette møtet oppsummer gjerne den sakkyndige sin preliminnære forståelse av saksforholdet, og hvilke løsningsmuligheter man på kort, eventuelt lengre sikt, tror det går an å arbeide videre med. Deretter tar advokatene sine parter med til lunsj hvor tankene fra møtet de ikke selv har vært med på, drøftes med dem. Etter lunsj møtes man i rettssalen for der å diskutere

veier videre og løsningsmuligheter man kan forfølge. Det er nå åpent for at den sakkyndige kan ha samtaler med foreldrene enkeltvis eller sammen. Man kan også bli enige om at den sakkyndige skal treffe barnet, eller innhente opplysninger om barnet fra barnehave, skole eller andre instanser.

Det man nå tar sikte på er å finne frem til løsninger foreldrene kan praktisere og prøve ut frem til et nytt saksforberedende møte som gjerne fastsettes et par måneder frem i tid. Slike løsninger gis form av midlertidige rettsforlik. I prosjektet tilbys vanligvis inntil tre saksforberedende møter som avholdes over et tidsrom på inntil et halvt år, før man eventuelt går til en hovedforhandling. Det siste blir sjeldent nødvendig da man gjennom de saksforberedende møtene vanligvis kommer frem til løsninger som foreldrene velger endelig å forlike saken på grunnlag av. De påfølgende saksforberedende møtene er vanligvis kortere enn det første.

Foreldreskap og mestring

Det tilstrebes altså å skape en ramme som begrenser partenes muligheter til å anklage og bebreide hverandre. Anklager og bebreidelser antas å være kontraproduktive når det gjelder å løse konflikter, fordi negative påstander alltid vil bli forsøkt imøtegått, og derfor stjeler de tid og krefter fra den løsningsorienterte prosessen. I noen grad gis det likevel rom for partene til å komme frem med de vonde følelsene de bærer på. Det som er vondt og bittert må anerkjennes og tas hensyn til, ellers vil en naturlig reaksjon være at man opplever å ikke ha blitt hørt og forstått. Det signaliseres til foreldrene at man erkjenner at det er en konflikt, at denne er vanskelig og at den gjør vondt for både mor og far og ofte også for et eller flere barn. Anklager, mistenkeliggjøring og angrep må allikevel ikke få lov til å dominere prosessen.

Derfor begrenses tidsmessig advokatens innledningsforedrag som de blir bedt om å holde på en så lite konflikt- eskalerende måte som mulig. Likeledes oppfordres advokatene til å rette spørsmål til sine klienter – spørsmål som betoner barnets behov. En slik linje følges også under dommerens og den sakkyndiges eksaminasjon av partene.

Nesten uten unntak kommer partene til domstolen med en forventning om å bli angrepet og selv angripe. Partene må gis en mulighet til å oppleve noe annet. Stikkord er foreldreskap og mestring. Det er hvorledes

man skal mestre det å være mor og far for felles barn som skal være i sentrum for prosessen. Da blir det hva man har fått til og ikke det man har mislykkes med, som må få partenes oppmerksomhet. Det krever at partene gis andre spørsmål enn de som vanligvis stilles i en barnefordelingssak.

Et eksempel kan være at den sakkyndige spør faren om hva som er bra med moren i hennes foreldrerolle. Stilt overfor et slikt spørsmål vil gjerne det første svaret representere et forsøk på å omforme problemstillingen slik at svaret kan bli en kritisk kommentar. Det er som regel nødvendig å forsikre faren om at også moren skal bli stilt et tilsvarende spørsmål, før han kan formulere en anerkjennelse til sin motpart. Det er ikke så rent sjeldent at den anerkjennende kommentaren avføder en reaksjon hos mottakeren som «hvorfor har du ikke sagt dette før?». Det gir igjen dommeren og den sakkyndige anledning til å understreke at det nå faktisk sies, og det er disse sidene ved foreldreskapet som vil bli vektlagt i den videre prosessen.

Det å slåss om egne barn i en rettsal oppleves for de fleste som nedverdiggende og ydmykende. Gjennom å betone mestringserfaringer gis foreldrene anledning til å gjenvinne positiv selvfølelse og verdighet. I motsetning til den krenkelsen som den ordinære rettsprosessen så lett medfører, kan dette åpne opp for en viss medfølelse eller empati i forhold til motparten. Gjennom hele prosessen leter man etter muligheter for at partene kan gi hverandre gode bekreftelser. Lykkes man med det, erfarer vi at de aller fleste problemer lar seg løse. I enhver konflikt vil gjensidig manglende innlevelse og negative tolkninger av den andres motiver, være sentrale psykologiske elementer. Dertil blir en selv kritikkløs i forhold til egne motiver og egne handlinger (Gran, 2003). I barnefordelingssakene vil begge parter lett føle seg krenket. Krenkelsen tømmer det menneskelige samspillsrommet for empati, og ellers rasjonelle mennesker kan opptre ytterst irrasjonelt.

Gjennom vektlegningen av foreldreskapet, inviteres foreldrene til en prosess preget av drøftelser og refleksjoner omkring barnets situasjon. Et sentralt tema er hvorledes de sammen kan legge forholdene til rette for at de kan utøve et konstruktivt foreldreskap nå og i fremtiden. Man tar utgangspunkt i de erfaringer foreldrene måtte ha av å ha mestret noe i forhold til barnet sitt, og går derfra videre til å se på hva de fremover kan få til sammen og hver for seg. Prosessen er løsningsorientert og fremtidsrettet. Det brukes liten tid til utdypning av konflikttemaene.

Vår erfaring er at det er enkelt å få begrep om disse.

Arbeidsformen skal gi modningstid for endret erkjennelse. De løsninger som kan bringe konflikten til opphør, gis tid til å modnes ved at de saksforberedende møtene vanligvis finner sted med flere måneders mellomrom. Tiden mellom møtene brukes aktivt til å prøve ut ulike modeller og til å høste erfaringer med disse. Erfaringene man får gjøres til gjenstand for evaluering i neste møte. Løsningene fremkommer således vanligvis som resultat av en prosess som strekker seg over tid. Vi erfarer at prosjektets arbeidsform faktisk medfører et reelt forsoningsarbeid, og ikke bare en konfliktmegling.

Vi arbeider ut fra en antagelse om at problemer kan løses skritt for skritt, og at det som er viktig er å komme i gang og tenke veier til løsning, ikke nødvendigvis den endelige løsningen eller det endelige svaret. Det finnes nesten alltid noe å enes om som man kan ta fatt i for å snu en opplevelse av håpløshet til en opplevelse av at «OK, vi fikk nå til dette, hvordan kan vi gå videre?».

Vi har et meget bevisst forhold til tidsbruk i prosjektet. Det har gjerne vært et uttalt mål i barnefordelingssakene at de bør avvikles så raskt som mulig. Vi er i utgangspunktet ikke uenige i det. Men det er en vesentlig forskjell mellom tid brukt på konstruktive endringsprosesser, og tid som enten bare blir død ventetid eller endog brukt til eskalering av konflikten. Vanligvis går det ikke mer enn seks måneder fra en sak kommer inn som en stevning til den er løst ved forlik. Dette er noe mindre tid enn hva som vanligvis brukes i barnefordelingssakene. Å skulle forandre noe vil alltid innebære bruk av tid. I prosjektet rettes tidsperspektivet fremover, fordi det er den tiden som kommer man kan gjøre noe med. Så brukes tiden til å prøve ut ulike løsninger. Partene gis tid til å erfare noe annet enn tidligere; vi deler opp tiden. Samtidig gis det tid til modning. Modningstid innebærer noe mer enn erfaringstiden, fordi modning i tillegg til å trekke vekslers på erfaringer, også har en betydelig emosjonell kvalitet knyttet til seg. Gjennom nye erfaringer og gjennom å la disse få tid til å modnes, bli til noe som man kan ha et forhold eller eierskap til, er det åpnet opp for en annen form for erkjennelse.

Rollebeskrivelser

Under ordinær prosessavvikling har den sakkyndiges rolle primært vært å opplyse og gi råd til retten. I prosjektet er rollen til den sakkyndige først og fremst å hjelpe

og gi råd til foreldrene slik at de oppnår en større forståelse og innsikt i hva som er til barnets beste. Både gjennom spørsmålene den sakkyndige stiller foreldrene og gjennom samtaler med dem, oppfordres de til rasjonalitet og vektlegning av barnets behov. Den sakkyndige blir gjennom prosjektets arbeidsform en faglig rådgiver for foreldrene, og er i posisjon til å tilføre dem konkret og nyttig kunnskap. Fordi avgjørelsene som skal tas, skal ha barnets beste som utgangspunkt, kan den sakkyndige ha en tydelig normativ funksjon ved stadig å understreke hvor potensielt skadelig det er for barnet å skulle oppleve en vedvarende konflikt mellom dem som foreldre. Det har vist seg særlig nyttig at foreldrene gjennom den sakkyndiges samtaler med dem gis større forståelse for hvilke løsninger som fra barnets og et psykologfaglig perspektiv kan synes gode, og hvilke som ikke er det. Den realitetsorienteringen som dette innebærer, virker erfaringsmessig ofte meget konfliktdependende fordi den både for foreldrene og advokatene setter premisser for hvilke krav det kan være rimelig å fastholde og hvilke krav man bør la falle. På denne måten skapes det vanligvis på et tidlig stadium i prosessen et realistisk forhandlingsklima hvor foreldrene nærmest tvinges til å forholde seg til barnets interesser i stedet for til egne konflikter. For å få til konfliktløsninger i disse sakene, kreves det at de profesjonelle aktørene kan opptre med fasthet, sette grenser og stille krav.

I tillegg til å arbeide med partene i rettsmøtene, kan den sakkyndige også bistå partene med råd og eventuelle nødvendige undersøkelser mellom disse.

Også for advokatene innebærer prosjektets arbeidsform en annen rolleutforming enn den tradisjonelle. I prosjektet inviteres advokatene allerede fra starten av til å delta i en prosess hvor målet er å komme frem til en avtalebasert samarbeidsløsning på en konflikt. Selv om det er foreldrene som er stridens parter og barnet ikke har formell partstatus, er alle klar over at løsningen skal være til beste for barnet. Det gjør det mulig også for advokatene å opptre normativt overfor sin klient, og påpeke at det er klientens barn man skal søke en best mulig løsning for. I møtet mellom dommer, sakkyndig og advokatene etter de innledende forhandlinger i rettsalen, innleder gjerne den sakkyndige med å fremlegge noen tanker om hvilke veier som kan synes farbare for å nå frem til løsninger, slik saken så langt er beskrevet og opplyst. Siden disse tankene på ingen måte fremsettes som fastlåste konklusjoner, men snarere som refleksjoner, kan advokatene komme med utfyllende eller korrigerende innspill. I dette møtet etableres det en dialog hvor man med respekt for

hverandres roller, kan drøfte ulike veier frem mot det felles mål som er å finne løsninger som kan blegge konflikten. Derfor er advokaten også ofte den av de profesjonelle aktører i saken som er i den beste posisjonen til å justere sin klients eventuelle urealistiske krav eller påstander. Gjennom den informasjonen som advokaten også mottar fra motpartens advokat, etableres det en felles kunnskap om mulige og umulige løsningsveier, og denne kunnskapen kan advokatene så fritt drøfte med sine parter på tomannshånd. Klienten vet at advokaten er på eget parti og skal forsvare hans eller hennes interesser.

Så lenge arbeidet med å søke omforente løsninger foregår, dvs. under alle saksforberedende møter, er dommerens rolle å bidra til å fasilitere prosessen uten å opptre på en slik måte at han eller hun risikerer å miste sin habilitet. Det er likevel slik at dommeren også kan bidra med «forsiktig høyttenkning», både i åpen rett gjennom eksaminasjon av partene, og i møtene med advokater og sakkyndig. Dommeren starter som nevnt rettsforhandlingene med å beskrive retningslinjene i prosessen med vekt på prosjektets bærende idé om at forsonende løsninger som foreldrene selv kan arbeide seg frem mot er til barnets beste. Dommerens autoritet er særdeles nyttig når det er nødvendig å disiplinere urimelighet hva gjelder partenes krav og væremåter. At dommeren har som funksjon å fatte en avgjørelse hvis det ikke lykkes partene å komme frem til forlik, er av helt vital betydning for prosessen. I motsetning til hva som er tilfelle under utenrettslig megling, for eksempel den obligatoriske meglingen alle som skal føre en sak etter barneloven må ha vært igjennom, skal den rettslige prosessen ende med en avgjørelse, enten i form av et rettsforlik eller i form av en dom. Partene vet at det i praksis ikke finnes annen vei ut av prosessen enn enten ved å bli enige, eller ved å få dom. Vi er av den oppfatning at det er den autoritative strukturen som rettsalen og dommeren representerer i kombinasjon med den hjelp, støtte og kunnskapstilførsel prosessen også tilfører partene, som gjør at behandlingsformen synes så vellykket.

Typiske situasjoner og konflikter

Det er som regel ikke vanskelig eller tidkrevende å få tak i hva konfliktene måtte dreie seg om og hvilke fakta som må legges til grunn. Hvilke løsningsalternativer som kan være mulige, lar seg også raskt bringe på det rene, selv om det under behandlingsprosessen kan gjøres erfaringer som åpner opp for uventede løsninger. Det er med andre

ord ikke det å bringe forståelse for hvilke løsninger de enkelte barn kan leve godt med som er den sentrale utfordringen for de profesjonelle aktører i saken. Utfordringen er å finne løsninger som foreldrene opplever at de kan leve med og som samtidig ivaretar barnets interesser. Det er konflikthåndteringen som representerer den virkelige utfordringen i barnefordelingssakene.

Det er bred enighet om at forskning ikke gir noe bestemt svar på hvilke omsorgsløsninger som er best for barn (Galtung, 1998). Barn kan utvikle seg og trives under ulike omsorgsarrangementer som foreldre som ikke bor sammen måtte avtale og klarer å samarbeide om. Det som truer barns utvikling, er vedvarende og alvorlige konflikter om omsorgen for dem (Galtung, 1998; Schaffer, 2000; Wallerstein & Kelly, 1980). Denne kunnskapen er som nevnt utgangspunktet for prosjektet ved Indre Follo tingrett.

Hva slags konflikter er det så domstolen inviteres til å ta stilling til i barnefordelingssakene, og hvem er foreldrene som bringer tvisten om barna sine inn for retten?

De konfliktene som foreldrene kommer med til rettsapparatet er høyst ulike. Selv om temaene kanskje kan kategoriseres under et knippe med ulike overskrifter, er de menneskene som bærer konfliktene med seg, alltid forskjellige. Tematisk «like» konflikter, fremstår som svært ulike hos ulike foreldrepar. Det som er felles for alle sakene er at de dreier seg om fremtidig barneomsorg og barnas liv med to foreldre som ikke lenger lever sammen.

De konstallasjoner vi oftest møter er skuffede og forbitrede fedre på den ene siden, og redde og engstelige mødre på den andre. Far opplever gjerne at mor stenger ham ute og monopoliserer barna, mor at far ikke tar ansvar. Ofte er det også slik at mor tenker at far vil krenke barna slik hun kan ha opplevd at han har krenket henne. Far er ikke så sjelden redd for at mor skal flytte langt av sted og at barna skal bli borte for ham. Begge foreldrene er gjerne preget av fortvilelse, skam og nervøsitet.

Striden føres ved hjelp av ord og argumenter som egnet/uegnet/bedre egnet. Videre påstås større ressurser hos den ene part enn hos den andre. Hensynet til stabilitet trekkes ofte frem, enten for at barnet må få bli boende hos den som har hatt en hovedtyngde av omsorgen, eller hvis hovedomsorgsgiver vil flytte, som argument fra den andre siden, men da gjerne knyttet til fysiske og

sosiale forhold som bolig, vennetettverk, skole og barnehage. Den åpne argumentasjonen er vanligvis ukomplisert å få frem, men ofte foreligger det underliggende problemstillinger det ikke argumenteres åpent for, slik som økonomi, ønske om å «ta igjen» og forhold til nye partnere.

Barna som striden dreier seg om er vanligvis nokså små. Det er sjeldent i vårt materiale at de har begynt på ungdomsskolen, og de har ofte ikke begynt på skolen ennå. De aller fleste barna er født mens foreldrene levde i ekteskap eller hadde et fast samboerforhold. Foreldrene deres er forholdsvis unge. Det er sjeldent at foreldre som ikke har hatt et samlivsforhold bringer spørsmål om barneomsorg inn for domstolen. I de aller fleste tilfellene bor barna hos mor når omsorgstvisten bringes inn for retten, og resultatet av rettsprosessen er ofte, men slett ikke alltid, at de forblir boende hos henne.

Hva som kjennetegner løsningene

Hva kjennetegner så løsningene som forhandles frem over tid gjennom prosjektets arbeidsform? For det første har de alltid barnet i fokus. I praksis betyr dette at vi stiller foreldrene overfor spørsmålet: Hvorledes skal dette barnet få det best mulig med dere som foreldre?

Løsningene må basere seg på opplysningene som fremkommer både om barnet og om foreldrene. Disse opplysningene er det vanligvis foreldrene som gir, men de kan suppleres gjennom komparenter. Barnets eventuelle særbehov vektlegges alltid. Det selvfølgelig må ofte understrekes, nemlig at skal barnet få det godt, må vanligvis mor og far hjelpe hverandre for å få det til. Da står vanskeligheter på den ene eller begge foreldres side ikke nødvendigvis i veien for løsninger, slik de vanligvis vil gjøre hvis det er konflikten mellom foreldrene som er i fokus. Håndteringen av vanskeligheter blir en felles oppgave for foreldrene. Har den ene av dem et problem som påvirker hvordan barnet har det, er det begges ansvar å forsøke og avhjelpe dette. Hva som måtte oppleves rettferdig eller urettferdig fra et voksent perspektiv er lite vektlagt. Det siste blir ofte eksplisitt uttrykt. Foreldrene må hele tiden ansvarliggjøres i forhold til hva de selv kan bidra med, også i forhold til hverandre som foreldrepartner. Det å ha barn sammen må være et partnerskap, hvis barnet skal få det godt.

Løsningene forholder seg til en praktisk virkelighet og hva som der og da fremstår som det mulige. Igjen er det ikke konflikten som det holdes fokus på, men hvilke praktiske arrangementer som synes mest tjenlige for

både voksne og barn. Det kartlegges hvem av foreldrene som har brukt mest tid på barnet så langt. Dette sier vanligvis noe om barnets tilknytninger, et moment som rettspraksis vektlegger. Vi kartlegger også hos hvem den praktiske hverdag er best tilrettelagt, for eksempel i forhold til å hente og bringe barnet til barnehaven. Banale praktiske spørsmål kanskje, men likevel viktige og avklarende i forhold til hvilke løsninger som peker seg ut som de mest nærliggende å utrede videre. Det er solid rettspraksis for at det knapt er mulig, og slett ikke ønskelig, å få en dom som utelukker barnet fra den ene av foreldrene. Derfor gir det seg selv at løsningene i de aller fleste tilfeller må basere seg på at barnet skal beholde god kontakt med både mor og far.

Løsningene som begge foreldre kan godta, må forholde seg og ta hensyn til innholdet i de bekymringer og den uro som mor og/eller far måtte oppleve. Er moren utrygg på om faren drikker seg full når han skal ha samvær med barnet, må løsningen adressere seg til og ivareta denne utryggheten. Dette fordrer som regel en erkjennelse hos faren om at uansett hvordan det faktisk forholder seg, så er altså moren bekymret, og for barnet er det viktig at denne bekymringen bringes til opphør. Redsel hos foreldre er ikke bra for barn. Hvorvidt bekymringen er rimelig begrunnet eller ikke, er ikke alltid så viktig. Poenget er at den er der og bør bringes til opphør. Det har begge foreldrene et ansvar for å få til hvis barnet skal ha det bra.

Hva kjennetegner konfliktene som ikke løses?

Sakene som må finne sin løsning ved en dom synes i vårt materiale ikke å ha særtrekk ved seg som kan tilskrives sider ved barnas utvikling eller deres situasjon for øvrig. Heller ikke er det sider ved foreldrenes bakgrunn eller ytre livssituasjon som vi så langt kan se kan tjene som predikatorer for hvorvidt det vil lykkes å løse sakene i minnelighet. De foreldrepar som må la dommeren fatte en avgjørelse, skiller seg ikke fra det store flertall som finner frem til løsninger under veis, verken med hensyn til utdanning, yrkesbakgrunn, alder, antall barn eller samlivslengde, for å nevne noen av de parametre man kan gruppere foreldrene i forhold til.

I stedet synes det heller å være konfliktens innhold, og/eller sider ved foreldrenes personlighet, som nødvendigvis gjør en dom i ca. 20% av sakene. I noen tilfeller er årsaken til konflikten av en slik art at en eller begge ikke har noe å forhandle om. Da avsluttes «Konflikt og forsoning» raskt, og saken går over til ordinær behandling og

hovedforhandling. Oftest er det imidlertid slik at konflikter som ikke lar seg løse gjennom forhandlingsmøtene, springer ut av personlighetsmessige forhold ved en eller begge foreldrene. Det er bare ca. 10% av foreldre som skiller lag som finner å måtte søke rettens bistand for å løse sine konflikter om felles barns fremtidige omsorg. Disse foreldrene er som gruppe både her i landet og internasjonalt, beskrevet å ha et høyere konfliktnivå seg imellom, og en høyere grad av belastningsfaktorer enn det som preger de foreldre som på egen hånd og/eller ved hjelp av det ordinære meglings- eller behandlingsapparatets bistand, finner frem til måter å håndtere sitt forhold til barna på etter et samlivsbrudd (Tjersland, 1992). I denne 10%-gruppen vil det nødvendigvis måtte være slik at noen ikke er i stand til å legge konflikter og stridigheter til side. Internasjonal forskningslitteratur rapporterer at det er i forhold til foreldre med karakterforankrede problemer og foreldrepar hvor den ene eller begge handlingsrom er sterkt begrenset av utenforliggende hensyn, det er vanskeligst å forhandle frem omforrente løsninger (Johnston & Roseby, 1997). Vi har i vårt prosjekt gjort de samme erfaringene. Eksempel på utenforliggende hensyn kan være at en mor eller far må svare for seg overfor egne foreldre som stiller seg svært kritisk til sin sønns eller datters motpart.

Holder forlikene?

Det er reist innvendinger mot forlikarbeid i barnefordelingssakene (Koch, 2000). Blant annet er det pekt på at forlik som inngås ofte ikke er holdbare, og at forlikte saker derfor gjerne kommer tilbake til retten som nye saksanlegg. Da er lite vunnet, snarere har det aktuelle barnet fått et forlenget opphold på foreldrenes konfliktarena i forhold til om man hadde «skåret igjennom» og tidligere i prosessen avsagt en dom som foreldrene måtte rette seg etter.

Innvendingen er relevant. Det må være et sentralt mål at barn ikke unødvendig lenge skal leve med tvil og usikkerhet om egen livssituasjon og fremtid og i det skadelige spenningsfeltet som foreldrenes uløste konflikter vanligvis skaper. Når en skal vurdere prosjektets resultater, må derfor forlikenes holdbarhet eller robusthet, være en sentral indikator for om løsningene er vellykkede.

Etter seks år med denne arbeidsformen er det vår erfaring at svært få av de sakene som er blitt løst i minnelighet tas opp igjen, bare ca. 5% av de 70 sakene. Vi mener at dette henger sammen med at det ikke bare megles frem en løsning som partene der og da kan bli enige om,

men at prosjektets arbeidsform med tid til utprøving, modning og ny erkjennelse, i mange tilfeller fører til den forsoningen som vi har erklært som et mål i og med navnet på prosjektet. Hvorvidt foreldrene klarer å fastholde fokuset på barnet sitt og det felles foreldreskapet og bruke det de måtte ha lært under rettsprosessen når denne er over, søker jeg nå besvart gjennom et forskningsprosjekt finansiert av Norges forskningsråd. Blant de spørsmål jeg her vil forsøke å belyse, er foreldrenes vurdering av hvorledes barnas situasjon ble som resultat av løsningene som ble arbeidet frem.

Avslutning

Arbeidsformen i forsøksprosjektet har som nevnt innledningsvis, inspirert ny lovgivning som trådte i kraft fra og med 1. april 2004. Lovendringen innebærer at kostnadene til sakkyndige dekkes av det offentlige når den sakkyndige også deltar i en løsningsrettet prosess i saksforberedende møter. Arbeidsmåten og dens begrunnelse har således vunnet bred aksept. Ved siden av Indre Follo tingrett har en rekke domstoler rundt i landet allerede før ikrafttreddelsen begynt å benytte metoden eller tillempninger av denne.

Erfaringene så langt er at metoden virker i den forstand at de fleste saker lar seg løse på måter som antas å være til barnets beste. Metoden synes anvendbar i de fleste tilfeller, også der konfliktnivået mellom foreldrene er svært høyt, og der foreldrene sliter med ulike belastningsfaktorer.

Forsoning kan defineres som en gjenopprettelse av en brutt og ødelagt relasjon. I prosjektet er det ikke parforholdet som skal være gjenstand for forsoning, men foreldreskapet. I vår sammenheng kan derfor forsoning bety at man ut fra et minimum av respekt og tillit til den andres foreldrerolle, forsøker å gjenopprette en felles forståelse av at barnet ikke er tjent med å ha foreldre som strides om det, og gjennom prosessen gjør seg erfaringer som kan korrigere opplevelse av håpløshet og at ting ikke nytter. Dette innebærer at foreldrene fastholder at det de må ha fokus på ikke er konflikten, men hva de kan mestre og løse sammen som foreldre. Forsoning kan i denne sammenheng derfor også forstås som en over tid fastholdt opplevelse av å mestre det å være foreldre sammen.

Referanser

- Amanto, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 43–58.
- Block, J., Block, J. H., & Gjerde, P. F. (1986). The personality to children prior to divorce: A prospective study. *Child Development*, 62, 1008–1029.
- Chase-Lansdale, P. L., Cherlin, A. J., & Kiernan, K. E. (1995). The longterm effects of parental divorce on the mental health of young adults: A development perspective. *Child Development*, 66, 1614–1634.
- Galtung, T. (1998). Barnet og foreldrenes rettssak. NOU 1998: 17.
- Gran, S. (2003). Det lille livets visdom. *Aftenposten* 12.01.03.
- Cummings, E. M., & Davis, P. T. (2002). Effects of marital conflicts on children: Recent advances and emerging themes in process-oriented research. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43:1, 31–63.
- Jenkins, J. M., & Smith, M. A. (1991). Marital disharmony and childrens behavior problems: Aspects of poor marriage that affect children adversely. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 32, 793–810.
- Johnston, J. R., & Roseby, V. (1997). *In the name of the child. A developmental approach to understanding and helping children of conflicted and violent divorce.* The Free Press.
- Kelly, J. (1993). Current research on childrens postdivorce adjustment. *Family and Conciliation Courts Review*, 31, 29–49.
- Koch, K. (2000). Når mor og far møtes i retten – barnefordeling og samvær. NOVA-rapport 13/00.
- Schaffer, H. R. (2000). På barns vegne. Psykologiske spørsmål og svar. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Tjersland, O.-A. (1992). *Samlivsbrudd og foreldreskap. Meklingsprosessens psyko-logi.* Oslo: Universitetsforlaget.
- Wallerstein, J. S., & Kelly, J. B. (1980). *Surviving the breakup.* New York: Basic Books.

SAKSBEHANDLING ETTER DE NYE SAKSBEHANDLINGSREGLENE I BARNELOVEN VED TRONDHEIM TINGRETT

Av tingrettsdommer Marianne Fallan Kristensen

Ved Trondheim tingrett har vi behandlet saker etter barneloven i tråd med de nye reglene siden høsten 2001, etter at noen dommere dro på studietur til Indre Follo herredsrett. Der lærte vi om deres måte å behandle familiesaker på etter modellen "Konflikt og forsoning". Det var da basert på samtykke fra partene. Også forut for dette har det vært fast praksis ved Trondheim tingrett å innkalle partene til et saksforberedende møte i familiesaker for å drøfte saksforberedelsen og for å se om det var mulig å løse tvisten i minnelighet.

Etter at vi begynte med saksforberedende møter med bistand av psykolog, begynte enkelte dommere å avholde møtene i møterom i stedet for i rettssal. Det ble servert kaffe og vann. Reaksjonene fra advokatene var positiv til dette (- og det var neppe på grunn av kaffen -) både fordi møtene ble mindre høytidelige og formelle, og fordi det ga rom for en mer fleksibel samtaleform. Det førte til at møterom i stadig økende grad ble tatt i bruk, og i dag gjennomføres de fleste møtene slik, med partene på hver sin side av bordet. Dommer og psykolog sitter gjerne ved hver sin ende av bordet.

Saksgangen før det første møtet

Stevning sendes saksøkte med tilsvaksfrist. Trondheim tingrett opererer fast med en tilsvaksfrist på 2 uker i alle sivile saker. Det er også vanlig at advokatene sender kopi av stevning, tilsvaks og senere prosesskrift direkte til hverandre, samtidig med at dette sendes retten. Som oftest er det i stevningen gitt uttrykk for om det er ønskelig med flere saksforberedende møter for å kunne prøve ut mulige løsninger, og saksøkte inviteres til å kommentere dette i tilsvaret.

Når en stevning etter barneloven er kommet inn, berammes et saksforberedende møte så snart som mulig. Selve møtet avholdes som oftest etter utløpet av tilsvaksfristen. Dommeren vurderer i forkant om det er hensiktsmessig at det deltar en sakkyndig. I de fleste tilfeller oppnevnes en sakkyndig i forkant av det første møtet.

Psykologens oppdrag på dette stadiet vil være å bistå retten og partene i det første møtet, og se om det er mulig å finne løsninger som kan prøves ut. Kopi av sakens dokumenter sendes psykologen forut for møtet.

Enkelte dommere har i noen saker bedt psykologen foreta undersøkelser før det første møtet. Det kan være å snakke med barna eller innhente opplysninger fra andre informanter, da med partenes samtykke. Dette gjelder særlig hvis man ser at den informasjonen som innhentes er viktig for å komme videre i prosessen. De fleste dommere er likevel tilbakeholdne med dette, utfra en tanke om at det som innhentes av informasjon skal skje på bakgrunn av avtale mellom partene i møtet. Det er lettere for partene å forholde seg til at det er en psykolog de allerede har truffet. Psykologene foretrekker også å vente med å foreta undersøkelser eller snakke med barna til etter at det første møtet er avholdt.

I enkelte saker er tar dommeren kontakt med advokatene før det første saksforberedende møtet. Dette gjøres ikke som en fast rutine. De fleste advokater er kjent med hvordan møtene foregår, og det er derfor ikke behov for en egen samtale i forkant.

Det første saksforberedende møtet.

Det første møtet tar lengst tid, ofte 4-6 timer.

Dommer og sakkyndig møtes gjerne 15-20 minutter i forkant og går igjennom hva som er sakens tema, hva man trenger mer informasjon om og hva som kan være aktuelle problemstillinger.

I starten av selve møtet håndhilser dommer og psykolog på parter og advokater, og dommeren orienterer om møtet og om ordningen med flere saksforberedende møter. Det er viktig å understreke at dette er en prosess, at det er mulig å prøve ut ordninger uten at det binder noen, og at en prøveordning ikke innebærer at man gir opp kravet sitt. Andre momenter som gjerne tas opp innledningsvis er:

- Hvordan foreldrekonflikter virker på barn og fordelen av å komme til enighet.
- Det er ikke alltid slik at en dom løser samarbeidsproblemene mellom foreldre. Gjennom de saksforberedende møtene har de en mulighet til å prøve ut nye samarbeidsformer.
- Det er foreldrenes konflikt - psykolog og dommer kan bare hjelpe i prosessen med å finne samarbeidsformer som er gode for barna og som kan fungere for foreldre og barn.
- Beskrive den sakkyndiges rolle som deltager og medhjelper direkte overfor partene.
- Beskrive alternativet: dom og den sakkyndiges rolle da. Den sakkyndige kan fortsette som sakkyndig, eller det kan oppnevnes en ny sakkyndig.
- Opplyse at det som kommer frem under de forberedende møtene kan vektlegges hvis det blir avsagt dom med samme dommer, og at det kan være aktuelt at en annen dommer overtar saken hvis det ender med hovedforhandling. (Hos oss praktiseres en lav terskel for å bytte dommer, og et krav om dette fra partene behøver ingen begrunnelse. Vi erfarer at det sjelden er aktuelt.)
- Opplyse at eventuelle prøveordninger ikke innebærer at partene gir opp kravet sitt, men at de får mulighet til å vinne erfaringer med ordninger som kan dempe konflikten og fungere godt for barnet.
- Orienter om hva som skal skje utover dagen.

Det kan være naturlig å referere kort hovedinnholdet i saken, barnas navn og alder, slik at partene forstår at dommeren har lest dokumentene.

Dommerens innledning brukes både til å vinne tillit og for å understreke at det er viktig at alle har den samme forståelsen av prosessen fra starten av. (Det gjør i det minste prosessen mye enklere.) I denne prosessen er det ikke bruk for fanebærere, men for parter som har fokus på barnet og er villige til å drøfte løsninger som er best mulig for barna.

Advokatene holder vanligvis ikke innledningsforedrag.

Avhøret av partene

Avhøret skal klargjøre faktum og partenes oppfatning av situasjonen. Innledningsvis bør det sies noen ord om hvordan avhøret foretas.

Hos oss er det ikke vanlig å tas personalia av partene, og de avgir ikke forsikring, men de formaner.

Dommeren stiller spørsmål først. Dommerens avhør foregår gjerne ved at partene får forklare seg vekselvis. Avhøret deles i tema, og dommeren lar partene kommentere hverandres utsagn ved f.eks. å spørre "har du noe å tilføye?". (Og det har de alltid!)

En del tema er det naturlig at begge parter forklarer seg om, f.eks. blir begge parter bedt om å beskrive barna, og hvordan barna oppfatter konflikten. Begge blir også spurt om motparten har noen positive egenskaper som omsorgsperson.

Spørsmålene som stilles er mest mulig nøytrale i formen. Man stiller gjerne samme spørsmål til begge foreldre. Ofte må spørsmål gjentas fordi parten vil snakke om noe annet enn det man spør om. Gjennom avhøret kartlegges og oppsummeres det hva partene er enige om, og hvor de er uenige. Oppsummeringen foretas på en måte begge parter kan slutte seg til. Det er også viktig å oppsummere det positive og det partene har håndtert bra, det de er enige om og deres felles intensjoner.

Det kan være praktisk å starte avhøret med en kronologisk gjennomgang av partenes bakgrunn, hvor de har bodd, utdanning, yrke og tidligere/nåværende samlivspartnere m.v., før man går over til spørsmål om partenes forhold og barna. De aller fleste har behov for å si veldig mye om konflikten, så her må dommeren styre. På dette stadiet kan man dele avhøret i tema, alt etter hva konflikten består i.

Etter at dommeren har avhørt partene, får den sakkyndige og advokatene anledning til å stille spørsmål.

Drøfting av forsøksordninger

Når vi er ferdige med å spørre om faktum kan det brukes ulike virkemidler, avhengig av saken. Dersom partene har en god dialog og allerede i forklaringen sin har kommet inn på mulige forsøksordninger, kan det være praktisk å fortsette prosessen i plenum uten egne møter med sakkyndig og evt advokater. I Trondheim tingrett gjøres dette i økende grad, ut fra et ønske om å ha en mest mulig åpen prosess, hvor partene hele tiden er delaktige. Andre ganger er det praktisk å ha samtaler som bekrevet nedenfor.

Samtale dommer – sakkyndig:

Ofte vil dommeren og den sakkyndige ha behov for å drøfte saken seg imellom. Temaet vil være å definere konflikten og å drøfte hva som kan gjøres til gjenstand for en forsøksordning. Drøftelsen kan være nyttig for å være sikker på at dommer og sakkyndig har definert de samme problemområder og avklare hvilke av dem som kan være gjenstand for en prøveordning.

Arbeidsfordelingen dommer/sakkyndig videre i møtet kan også drøftes.

Samtale dommer – sakkyndig – begge parters advokater:

Deretter kan det være hensiktsmessig å ta et møte med advokatene. Det kan være tilfellet hvis man ser at advokatene kommuniserer dårlig eller arbeider ut fra ulike vinklinger (og drar i hver sin retning), eller man er i tvil om begge parter ønsker en løsning. Når partene ikke er tilstede vil det også være lettere å ta opp følelseladete tema, og man kan få nærmere innblikk i hvilke løsninger som kan være akseptable eller helt uakseptable for partene. Fordelen med å ha egne møter med begge prosessfullmektigene er at det følelsesmessige trykket blir mindre når partene ikke er tilstede. Advokatene benytter ofte disse møtetil å gi signaler om partenes ønsker og interesser. Etterpå orienterer advokatene sin egen part om innholdet av møtet.

Hensynet mot å avholde møter bare med prosessfullmektigene, er at partene kan få en følelse av å bli holdt utenfor. Det er partenes prosess, og da bør de delta direkte hele tiden. Når alle drøftelser foregår med alle tilstede, kan partene lettere vinne innsikt i hvordan retten og den sakkyndige tenker. Da slipper også partene å lure på hva som sies når de ikke er tilstede. Vi har derfor i økende grad gått over til å foreta flest mulig drøftelser med partene tilstede.

Drøftelser med alle tilstede:

Etter at dommer – sakkyndig og evt advokater har hatt egne møter, samles alle igjen. Nå er det tid for å se framover og drøfte prøveordninger.

Den sakkyndige starter gjerne med å gi en vurdering av situasjonen så langt. Det kan være aktuelt at dommeren supplerer ved å si noe om rettsreglene. Den sakkyndige vil ha en mer aktiv rolle i denne delen av møtet, både med spørsmål, vurderinger og forslag.

Nesten uten unntak preges disse sakene av dårlig kommunikasjon og manglende tillit til motparten på et eller flere områder. Prøveordningene vil ofte dreie seg om å

bedre kommunikasjonen, evt. skape en felles forståelse for hvordan kommunikasjonen skal foregå. Det gjøres i startfasen sjelden omfattende forandringer som f.eks å endre omsorgssituasjonen. Man tar heller tak i enkeltelementer som partene opplever som problematiske. Det kan være overleveringssituasjonen, tidspunktet for denne, tilrettelegging i forhold til barnets ønsker, transport til fritidsaktiviteter, fordeling av utgifter m.v. I drøftelsen holdes fokus på hva som er best for barnet, og på alle de mulighetene som finnes for at konfliktnivået kan dempes. Partene inviteres til å komme med forslag.

Den sakkyndige har separate møter med hver av partene:

I løpet av møtet kan det være aktuelt for den sakkyndige å ha egne samtaler med hver enkelt part og dennes advokat. Dette kan også gjøres ved hjemmebesøk mellom møtene, men fordelen med å gjøre dette i løpet av det saksforberedende møtet er at advokaten deltar og at den sakkyndige kan gå imellom partene og megle frem løsninger. Påstander fra den ene kan straks foreholdes den andre. Det kan også gjøres for at den sakkyndige skal få faktisk kunnskap som en part ikke vil gi med den andre tilstede. Dommeren deltar ikke i disse samtalene.

Den sakkyndiges rolle i perioden frem til neste møte drøftes. Ofte vil den sakkyndige selv ha forslag til hva som bør skje. Det kan være samtale med barnet, bistand ved samvær, samtaler med foreldre og innhenting av opplysninger fra eksternt hold.

Dersom partene kommer fram til enighet om en forsøksordning, skrives det avtale eller det man er enig om protokolleres i møteprotokollen av dommeren. Kopi av protokollen sendes partene umiddelbart etter møtet. I avtalen/protokollen vil det også framgå om den sakkyndige skal bistå partene i perioden til neste møte. Den sakkyndiges oppdrag kan f.eks være å innhente komparentopplysninger, bistå ved igangsettelse av samvær eller samtale med barna/partene.

Tidspunkt for neste møte avtales og protokolleres. Det er da ikke nødvendig å sende egen innkalling til neste møte.

De påfølgende møtene

De påfølgende møter holdes etter samme mønster. Partene forteller om sine erfaringer, gjerne etterfulgt av den sakkyndiges bemerkninger og vurderinger.

Dersom den sakkyndige har foretatt undersøkelser eller snakket med barnet, vil det bli referert. Dette gjøres muntlig, men inntrykket er at den sakkyndige gjerne tar fylldige notater fra slike samtaler/undersøkelser ut fra en tanke om at det senere kan bli behov for en mer formell dokumentasjon.

Etter å ha oppsummert erfaringene fra forrige gang, diskuteres ordningen fremover.

Dersom tvisten ikke løses slik at det blir hovedforhandling, tas det opp med partene om samme dommer skal fortsette med saken. Partene gis frist for prosesskrift og bevisoppgave. Behov for sakkyndigerklæring må avklares.

Utfordringer for dommeren

Holde struktur over møtet. Ikke akseptere avbrytelser.

Bidra til å holde fokus på barnet og på lovens kriterium om barnets beste.

Sørge for at begge parter får tid og rom til å gi sin egen forklaring. Spørre hver part direkte, ikke la den samme parten forklare seg først hele tiden, slik at den andre føler hans/hennes forklaring hele tiden blir et svar til noe som alt er sagt. Begge parter må høre på den andre og ta det som sies alvorlig.

Være seg bevisst styrkeforholdet mellom partene. I saker med påstand om vold ligger det en særlig utfordring.

Prosesen er fremtidsrettet. Partene må likevel ha anledning til å forklare seg om forhold i fortiden som er viktige for dem, og som kan forklare det standpunktet de inn tar i prosessen.

Beholde et nøytralt utgangspunkt og ikke legge til grunn historien til den som forklarer seg først.

Være seg bevisst hvordan – og i hvilken grad - man gir uttrykk for egne holdninger og verdier. Dommeren må ikke selv bli "part i saken".

Bruke tid, være lyttende. Partene er ofte nervøse og redde.

Sørge for at psykologen kommer med sine vurderinger. Dommeren skal ikke være psykolog.

Medvirke til ordninger som styrker partenes kompetanse som foreldre. Kan enkelte ordninger føre til at partene blir avhengig av en sakkyndig også etter prosessen?

SAKSBEHANDLING ETTER DE NYE SAKSBEHANDLINGSREGLENE I BARNELOVEN VED OSLO TINGRETT

Av tingrettsdommer Heidi Heggdal

I. Innledning

Oslo tingrett startet den 01.11.2000 prosjektet "Barnefordelingssaker etter Follo-Oslo prosjektet". I Oslo kopierte vi den modellen Indre Follo Herredsrett hadde utarbeidet for mekling i familiesaker ved bruk av flere saksforberedende møter og med bistand av psykolog under meklingen. Deltakerne i prosjektet utviklet i liten grad egne metoder, og så lenge prosjektet bestod var saksbehandlingen stort sett ensartet. Etter at de nye reglene trådte i kraft i april 2004, tildeles de fleste dommere (og dommerfullmektiger) barnefordelingssaker og det har etter hvert blitt stor variasjon i saksbehandlingen. Det som beskrives nedenfor er derfor noen generelle trekk ved vår behandling, samt mine egne vurderinger og erfaringer.

II. Saksgangen før det første saksforberedende rettsmøtet

1. Vanlig stevning og tilsvar.

Etter hvert som de nye saksbehandlingsreglene er blitt kjent blant advokatene, er det i stadig større grad gitt uttrykk for allerede i stevningen at det ønskes mekling etter "Follo-modellen" (som denne type saksbehandling gjerne kalles i Oslo). Dommeren bør likevel ta telefonisk kontakt med prosessfullmektigen rett etter at stevningen er innkommet. Hensikten med telefonsamtalen er først og fremst å orientere prosessfullmektigene om hvordan du som dommer gjennomfører meklingen. Særlig i Oslo, hvor vi nå har nesten 100 dømmende hoder, er det stor variasjon i hvordan selve meklingen gjennomføres. Prosessfullmektiger og parter er usikre og spente på hvordan akkurat "deres" dommer gjør dette. Det er også hensiktsmessig i denne samtalen å orientere prosessfullmektigene om hva dommeren anser som prosessfullmektigens oppgave under det saksforberedende møtet, hva som forventes av samarbeidsvilje og hva de bør forberede klienten på. Tilbakemeldingen fra advokatene er at de oppfatter denne samtalen som nyttig, klargjørende og ikke minst betryggende. Et annet formål med denne samtalen er å avklare så tidlig som mulig om det er andre forhold en må ta hensyn til under saksforberedelsen. For eksempel om det er bruk for tolk i retten, eller om det kan være habilitetsproblemer i forhold til en eller flere av

psykologene på listen over sakkyndige.

Der det i stevningen er oppgitt prosessfullmektiger for begge parter, tas det telefonisk kontakt med begge prosessfullmektiger (selv om ikke stevningen er forkynt). Det er også hensiktsmessig å beramme tidspunkt for første saksforberedende møte i denne/disse samtalen.

Det bør avsettes en hel dag til det første saksforberedende møte.

Stevning sendes saksøkte med tilsvarsfrist. Tilsvarsfristen bør være kortere enn tre uker, i alle fall hvis begge parter er bistått av advokat.

Til det første saksforberedende rettsmøtet får den sakkyndige regelmessig som mandat å bistå retten og partene, og å se om det er mulig å komme frem til en foreløpig løsning i en prøveperiode. Forslagene til mandat i veilederen (Q-15/2004) er greie og kan godt benyttes. Det bør fremgå av innkallingen at den sakkyndige skal møte en halvtime før rettsmøtet starter. Kopi av saksdokumentene sendes den sakkyndige.

I Oslo, som i Trondheim, har det vært diskutert om det enkelte tilfeller er hensiktsmessig å be den sakkyndige om å foreta undersøkelser før det første møtet. De fleste dommere er tilbakeholde med dette. Det samme gjelder de sakkyndige. Partene bør få være med på å bestemme innholdet og graden av den sakkyndiges involvering. Hensikten med meklingen, slik den gjennomføres med flere saksforberedende møter og utprøving av avtaler, er at partene skal få hjelp til selv å mestre den situasjon som de er kommet i til beste for barna. Da må de også få innflytelse på hvilken hjelp de skal tilbys og hvilket omfang hjelpen skal ha. Fra de sakkyndiges side har det også vært fremhevet at deres rolle som mekler er helt annerledes enn som tradisjonell sakkyndig.

Det har forekommet tilfeller der begge parter vil rette seg etter det barna "egentlig" ønsker, men trenger en utenforstående oppfatning av hva som er barnas mening. Da kan det være hensiktsmessig at den sakkyndige snakker med barna før meklingen starter. En slik sak vil da ofte kunne forlikes på det første saksforberedende møtet.

2. Forenklet stevning og tilsvaer

I Oslo synes den forenklete stevningen med forenklet tilsvaer å ha fått en viss utbredelse. Også advokater kan benytte seg av forenklet stevning og tilsvaer, men dette skjer i svært liten grad. Vi har med den forenklete stevningen og tilsvaret dermed fått et økt innslag av selvprosederende parter i barnefordelingssaker, med de utfordringer dette innebærer. Også her kan det være nyttig å ta en samtale med partene og fortelle om den videre saksgangen. Det er så mye vanskeligere å mekle i saker med selvprosederende parter at dommeren bør undersøke om ikke partene har muligheter for å la seg bistå av advokat.

II. Det første saksforberedende møtet

1. Innledning og presentasjon

Dommer og sakkyndig møtes ca. 30 minutter i forkant av rettsmøtet og gjennomgår saken. Temaet er hvilke problemstillinger saken reiser og hva trenger man mer informasjon om. I Oslo er det også viktig at dommeren forbereder den sakkyndige på hvordan rettsmøtet gjennomføres med denne dommeren.

I Oslo tingrett holdes fortsatt saksforberedende møter i barnefordelingssaker i rettssal og ikke i møterom. Her er vi nok preget av tankene om rettssalens autoritet, seriøsitet og disiplinierende virkning, som også begrunnet Indre Follo tingretts valg av lokale for meklingen i sitt prosjekt. Vi vil ikke ha det "koselig". Dette er alvor!

Dommeren og den sakkyndige kommer oftest inn i retts-salen sammen, og parter og prosessfullmektiger reiser seg. Slik var det ikke opprinnelig i prosjektet. Den sakkyndige var da plassert på en stol foran vitneboksen og kom ikke inn sammen med dommeren. Dette var ikke en helt hensiktsmessig plassering i våre rettssaler, der vitneboksen ikke kan flyttes. Det ble vanskelig for den sakkyndige å følge med i hva som skjer og det ble vanskelig for dommeren å kommunisere med den sakkyndige.

Dommer og sakkyndig sitter i dag normalt begge ved dommerbordet. Prosessfullmektiger og parter sitter på sine vanlige plasser. Det er ikke helt naturlig at den sakkyndige kommer inn i rettssalen som en dommer og sitter ved dommerbordet. Særlig for oss i Oslo tingrett, som er opptatte av rettssalens symbolikk, er vi bevisste på at vi på denne måten kan gi uklare signaler om den sakkyndiges rolle. Dette forsøkes avhjulpet under dommerens orientering til partene.

Etter at retten er satt og partene presentert som ved en ordinær sivil sak, orienterer dommeren om møtet og om prosessen. Først orienteres partene om dommerens og den sakkyndiges rolle.

Partene får vite at de kan inngå midlertidige avtaler, uten at dette binder dem senere i prosessen. Partene får også vite at vi har god tid, at vi kan bruke flere møter og at formålet med denne saksbehandlingen er at de skal få hjelp til selv å lage løsninger som er best mulig tilpasset deres barn. Det er også naturlig å informere om at dommeren og aktørene i saken har ansvar for at både saksbehandlingen og resultatet er til barnets beste og at dette ansvaret må tas alvorlig. De får også vite at alternativet til enighet er dom.

Etter dommerens innledning gis advokatene ordet til en kort redegjørelse. Ca. 5 minutter til hver.

2. Avhøret av partene

De fleste dommere avkrever personalia, formaner partene og avkrever forsikring av partene. Under prosjektet var ordningen at partene ble formant, men ikke avkrevd forsikring

Tanken bak formaning og forsikring, er at dette forsterker rettssalens seriøsitet og autoritet, samt at det forhåpentligvis disiplinere partene. Det er også et håp om at partene forstår at det er viktig at all relevant informasjon kommer frem.

Om det å formane og avkreve forsikring for parter under saksforberedende møter er helt i samsvar med tvistemållovens regler for parters forklaring utenfor hovedforhandlingen, er vel mer uklart. Der partenes forklaring skal brukes under hovedforhandling, skal det formanens og avkreves forsikring, jfr. tvml. § 304, jfr. § 114. Da skal imidlertid også forklaringen protokolleres i rettsboken, noe vi ikke gjør. Formålet med de nye saksbehandlingsreglene er helt klart at sakene ikke skal ende med hovedforhandling og dom. Dermed skal det som utgangspunkt ikke formanens og forsikres. På den annen side er vi opptatt av å minne partene om at det er anlagt en rettssak og at saken kan ende med hovedforhandling og dom.

Dersom saken ender med dom, med samme dommer, vil partenes forklaringer også i de saksforberedende møter være noe av grunnlaget for sakens faktum.

Under prosjektet var det lagt opptil at prosessfullmektigene spurte ut parten først, deretter slapp den andre prosessfullmektigen til, så dommeren og den sakkyndige. Denne ordningen praktiseres av mange i dag.

Det er imidlertid like vanlig at dommeren begynner partsavhøret. Etter at dommeren har stilt saksøkeren spørsmål, slippes regelmessig den sakkyndige til. Deretter får advokaten stille spørsmål til egen part. Enkelte dommere tillater ikke spørsmål fra motpartens advokat på dette tidspunkt. Bakgrunnen for dette er at det på dette stadium stort sett ikke er nødvendig med ytterligere spørsmål (de fleste relevante spørsmål er nå stilt) og stemningen kan fort bli aggressiv (særlig der en har uerfarne advokater). Det er imidlertid viktig å opplyse om at dersom advokaten, etter hvert som meklingen skrider frem, likevel føler at ikke alle relevant informasjon er kommet frem, så vil det bli gitt anledning til å stille motparten spørsmål.

En hensiktsmessig fremgangsmåte ved selve utspørringen, som benyttes av enkelte dommere, er å selv ta de "ufarlige" spørsmål. Som hva slags jobb parten har, hvor lange arbeidsdager, familienettverk, vennerettverk, nærmiljø, hvordan hverdagen organiseres, hvem er med barna på hvilke aktiviteter osv. Partene får dermed innledningsvis svare på spørsmål de er trygge på (og som det som det som oftest ikke er mer enn ett svar på). Deretter overlates til den sakkyndige å stille spørsmål om relasjoner mellom foreldrene, barna og de mer vanskelige "psykolog-spørsmål". Partene oppfordres regelmessig til å si noe positivt om den andres egenskaper som far/mor.

Formålet med partsavhørene er å kartlegge enighet og uenighet. Det kan være hensiktsmessig å foreta en oppsummering, der en konsentrerer seg om hva partene er enige om og hva de har uttrykt at de selv ser som målet med meklingen.

3. Drøftning av forsøksordninger

Nå har vi kommet til det stadiet i rettsmøtet hvor metodene er svært ulike, avhengig av sak, dommer og også sakkyndig.

Som oftest vil en etter partsavhørene ha kommet til et tidspunkt hvor det er naturlig å ta lunsj.

Dommeren og den sakkyndige vil ha behov for å diskutere saken seg i mellom. Temaet vil være å definere konflikten og drøfte hva som kan gjøres til gjenstand for en forsøksordning, ut fra hva en tror partene kan akseptere av en midlertidig ordning og som samtidig ivaretar barnas beste.

Noen dommere benytter seg av særmøte med advokatene

på dette tidspunkt, andre gjør det ikke. Hensynet for og i mot særmøter med advokatene er godt beskrevet i orienteringen fra Trondheim. I Oslo er begge teknikker vanlig og det er ikke slik at særmøter med advokatene nødvendigvis bare benyttes der advokatene er "umulige" eller det foreligger spesielle forhold hos partene.

Der det benyttes særmøte med advokatene, vil ofte den sakkyndige og dommeren diskutere løsningsalternativer med advokatene, som advokatene presenterer for partene. Gjerne rett før lunsj.

Der man drøfter prøveordninger med partene til stede, vil ofte den sakkyndige være aktiv, både med spørsmål og vurderinger. Løsningsalternativer vil ofte bli presentert for partene av den sakkyndige eller av dommeren. Hvilken oppgave den sakkyndige skal ha videre vil også være et tema. Skal den sakkyndige veilede partene til å utvikle bedre kommunikasjon, bare snakke med barna, hjelpe barna til å oppnå bedre kontakt med en av foreldrene, være tilsynsperson i en overgangsperiode. Her er det mange muligheter.

Dersom partene blir enige protokolleres et såkalt midlertidig rettsforlik i rettsboken. Deretter berammes neste møte, gjerne 2-3 måneder frem i tid.

Hvis det blir helt klart at det ikke kommer til et forlik mellom partene, berammes hovedforhandling. Det må da avklares om den sakkyndige skal oppnevnes til å utrede saken.

IV. De neste saksforberedende rettsmøtene

Det andre rettsmøtet holdes også i rettssal og etter samme mønster som det første. Nå får stort sett partene ordet først for å fortelle hvordan den midlertidige ordningen har fungert. Den sakkyndige vil deretter regelmessig gi en oppsummering over sitt arbeid i saken og vurderinger. Deretter er behandlingen som i det første møtet. Det bør også her avsettes 1 dag.

Dersom nytt midlertidig forlik er nødvendig, protokolleres dette og det berammes et nytt rettsmøte.

Det tredje saksforberedende møtet forløper på samme måte som det første. Hvor mange saksforberedende møter som bør tilbys, vil variere fra sak til sak. Som hovedregel er sakene løst etter tredje saksforberedende

møte, med ved behov bør det kunne tilbys flere saksforberedende møter.

Dommeren har ansvar for at de avtaler som inngås er til barnets beste. Det kan derfor i enkelte saker være nødvendig å drive avtalesensur.

V. Hovedforhandling

Noen saker ender fortsatt opp med hovedforhandling. Det bør som regel være mulig å inngå avtale om en midlertidig samværsordning som kan fungere frem til hovedforhandling, i alle fall etter det andre eller tredje møtet.

Spørsmålet om habilitet hos den sakkyndige og hos dommeren kommer opp her. Det varierer hvilken terskel en i Oslo har for dommerbytte, men generelt er vel holdningen at en må være forsiktig med å åpne for dommerbytte, da partene kan fristes til å misbruke adgangen til å få ny dommer. Andre mener at det er problematisk å fortsette som dommer hvis partene ikke ønsker dette. I Oslo er terskelen lav ved skifte av sakkyndig.

Dersom det kommer til en hovedforhandling, bør den sakkyndige som har vært med i saken gis i oppdrag å skrive en kortfattet summarisk rapport. Dette både for å lette arbeidet til den eventuelt neste oppnevnte sakkyndige og for å sikre dokumentasjon for en eventuell ankeomgang. Regelmessig vil vedkommende også bli innkalt til å vitne under hovedforhandlingen.

En bør også være oppmerksom på ordningen med at det kan avsies dom uten hovedforhandling der partene samtykker i dette, jfr. barnelova §61 første ledd nr. 8. Etter å ha meklet i en sak over tid, har en som oftest de opplysninger en trenger for å avsi dom. Dessuten kan en hovedforhandling være et "rykk tilbake til start" og ikke til barnets beste.

VI. utfordringer for dommeren

1. Sette sluttstrek.

Partene kan bli "avhengige" av den hjelpen de får og den oppmerksomheten de blir tildelt og ikke ønske å avslutte meklingen. En må jo også ha i mente at disse partene får benytte seg av våre beste psykologer, helt gratis, uten lang ventetid.

2. Fremmedkulturelle og flerkulturelle familier og bruk av tolk.

Det er ikke alltid like lett å få fatt i faktum. For det første må en påse at tolken er god nok, der det er behov for

tolk. Tolken må beherske både norsk og partens språk godt. Husk at det også for tolkenes del kan foreligge habilitetsproblemer og at det kan være motsetningsforhold mellom folkegrupper.

Som norsk dommer fra Norge, kan en også ha en stereotyp oppfatning av hvordan ulike kulturer organiserer familielivet. Er kvinnen underdanig og mannen en paradefigur? Har parter fra fremmedkulturelle familier en oppfatning av hva vi norske dommere tror om deres kultur? Bli dette utnyttet? Kan en eller begge parter ha underliggende og skjulte motiver. Det kan f.eks være nyttig å undersøke om en av partene vil miste oppholdstillatelse i landet dersom det ikke gis rett til samvær med barna.

Det kan også være vanskelig å oppnå tillit og autoritet der en har å gjøre med mennesker med en helt annen kultur og/eller religion. Er det f.eks slik at en eller begge parter går med på løsninger av ren høflighet, uten å ha til hensikt å følge avtalene. Vi har ortodokse religiøse, også norske, som ikke anerkjenner verdslige dommers autoritet og som ikke kan akseptere andre løsninger enn de som er godkjent av menighetens overordnede. I noen saker må en leve med at en ikke oppnår å få den nødvendige tillit og autoritet.

3. *Identifisering av problemer som er alvorlige, men ikke nødvendigvis synlige (rus, vold, psykiatri, overgrep, osv.)*
Spørsmålet er her om saken er godt nok opplyst. Kan det tenkes at det er alvorlige problemer, med stor betydning for vurderingen av hva som er barnets beste, som ikke blir belyst under meklingen? Det er viktig å huske på at også ved mekling har retten ansvar for at saken blir godt nok opplyst. Det må skapes en atmosfære i retten som gir rom for at også alvorlige problemer blir belyst, selv om dette svekker muligheten for en forliksløsning. Forlikønsket hos dommer og parter må ikke stå i veien for en grundig og betryggende saksbehandling.

4. Informasjon fra den sakkyndige som ikke partene har fått.

Hva hvis den sakkyndige kommer med vurderinger til dommeren som ikke er meddelt partene av hensyn til forhandlingsklimaet? Dersom dette er vurderinger som påvirker dommerens syn på hva som er til det beste for barnet, bør psykologens vurderinger snarest meddeles partene.

